

ТЕОРІЯ І ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ: ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ ТА ДОРЕЧНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ

У статті наводиться ретроспективний аналіз проблеми економічного лібералізму. Розглянута еволюція ліберального і кейнсіанського напрямку економічної теорії. Робиться висновок про шкідливість і деструктивність неоліберальної політики. Пропонується інтегрування існуючих підходів у межах соціальної ринкової економіки.

In the article the problem of economic liberalism is analyzed. The evolution of liberal and keynesian trends of economics is considered. The conclusion about harm and destruction of new liberal politics is made. The integration of existing approaches in the borders of social market economy is proposed.

РИНКОВІ РЕФОРМИ, що мали місце в постсоціалістичних країнах, незважаючи на очевидні об'єктивні розбіжності, неодмінно включали центральну складову – лібералізацію економіки та пов'язану з нею переоцінку ролі держави. Досвід ринкових та демократичних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи наприкінці ХХ ст., на думку багатьох економістів, переконливо свідчить на користь саме ліберальної моделі, що сприяла більш успішному рішення проблеми системної трансформації. При цьому економісти неліберального спрямування часто автоматично зараховуються до представників “контрреформаторської тенденції” [8].

Відвертих лібералів в Україні небагато. Потрібно мати наукову та громадянську сміливість, щоб відкрито звинувачувати власний народ у традиційному консерватизмі та державному патерналізмі, а щодо влади, то віддавати перевагу тій, яка непомітна [7]. Але за деякими економістами все-таки закріпився образ ліберальних риночників – О.Пасхавер, В.Лисицький, В.Сіденко найчастіше виступають як найбільш послідовні ідеологи правих реформ, що вбачають в лібералізмі модель економічного розвитку України [12].

Визнання української економіки ринковою не знімає гостроти проблеми. Питання залишаються: економічне зростання, що відбувається в країні, його гальмування протягом окремих років – це завдяки або всупереч економічній лібералізації?

Згідно з авторитетним твердженням В.Гейця, в Україні взагалі “не існувало суворо наукової концепції реформ та чітко окресленої стратегії на майбутнє. Розробка такої стратегії, незважаючи навіть на те, що Україна визнається зараз країною з ринковою економікою, залишається актуальною задачею” [4]. В якій мірі ця стратегія має носити ліберальний характер? Для кращого розуміння проблеми потрібний певний ретроспективний аналіз.

Сучасна світова економічна теорія має, як відомо, дуалістичну структуру – поділяється на два основних напрямки: неоліберальний і неокейнсіанський. Правда, існує і третій, неінституціональний, напрямок, але з погляду основного критерію виділення зазначених двох напрямків неінституціоналізм фактично, за логікою речей, примикає до другого, неокейнсіанського, напрямку, утворює з ним змістовно єдиний напрямок, незважаючи на принципово різні їх ідейні витоки.

Сутність принципів відмінностей двох основних напрямків економічної теорії можна схематично звести до розходжень в дослідницьких парадигмах, тобто баченні, розумінні економічної системи, трактуванні умов, характеру і можливостей господарського життя суспільства.

Представники неоліберального напрямку вважають, що економічна система здатна до саморегулювання завдяки механізму конкуренції. Цей механізм, при всіх його деформаціях, здатний врешті-решт вивести економічну систему на оптимальний рівень – повного використання ресурсів і реалізації принципу економічної раціональності – максимум ефекту при мінімумі витрат. Механізм конкуренції уявляється як свого роду внутрішня пружина, що здатна розпрямитися після її деформації і вивести систему в оптимальний режим функціонування і розвитку.

Фактично ця основна ідея неоліберального напрямку не що інше, як ідея Адама Сміта про “невидиму руку” ринку. На початку XIX ст. ця ідея була актуальна, віддзеркалювала дійсний стан речей у тодішній Англії, а потім і в інших країнах після затвердження в них системи вільної конкуренції. Наявність тільки дрібного і середнього виробництва, відсутність підприємств-гігантів, що здатні диктувати свої ціни і тим самим придушити вільну конкуренцію, об’єктивно задавала умови, при яких механізм ринкової конкуренції здатний автоматично забезпечувати оптимальний розподіл ресурсів по галузях господарства і повне ефективне використання цих ресурсів. Це був золотий час ринкової економіки, її буйна життєдайна молодість.

Але вже на початку 70-х років XIX ст. у країнах Заходу встановлюється система масового виробництва, система корпорацій, що диктують свої монополю високі ціни. Епоха вільної, досконалої конкуренції скінчилася, а тому вийшов з ладу і механізм невидимої руки”, механізм автоматичного саморегулювання ринку. Цей механізм теоретично можна було замінити державним регулюванням, але ідеологічна прихильність, відданість ліберальним цінностям (особиста свобода, вільне підприємство, пріоритет приватних інтересів над колективними, держава – лише “нічний вартовий” економіки і “найманий суб’єкт” цивілізованого суспільства тощо) були ще настільки сильні, уявлялися настільки свято непорушними, що ідея “невидимої руки” залишалася центральною, фундаментальною для неокласичної школи економічної теорії, яка прийшла на зміну класичній школі та серйозно оновила її ідейно-теоретичний арсенал і аналітичний інструментарій: створила мікроекономічну теорію, теорію споживчої поведінки, що надзвичайно наочно показала повну неспроможність нераціональної поведінки, ввела функціональний аналіз економічних процесів тощо.

Однак ідея “невидимої руки” ринку і держави “нічного вартового” економіки залишалася фак-

тично в тому ж вигляді, що й в Адама Сміта. Коли у представників неокласичної школи питали: “Яка може бути конкуренція в умовах панування монополій?”, – вони обмежувалися деклараціями: не треба перебільшувати цінові зловживання корпорацій, від державного втручання в економіку більше шкоди, ніж від цих зловживань.

Така оцінка була, звісно, чисто умоглядною: адже ніхто не вимірював, що приносить більше шкоди – монополістична практика корпорацій чи державне втручання в економіку, оскільки такого втручання аж до 30-х років XX ст. практично не було. У даному випадку неокласики фактично повторювали оцінку А.Сміта, що стосувалася втручання в економіку ще середньовічної феодальної держави. У вустах неокласиків дана оцінка відбивала їхню світоглядну зашореність, нездатність усвідомити нову якість економічної системи в умовах панування масового виробництва.

Безпідставна надія на регулюючу роль “невидимої руки” ринку призвела до того, що економіка залишалася взагалі без регулюючих механізмів. А це, в свою чергу, мало наслідком катастрофічну Велику Депресію, яка наочно продемонструвала повну неспроможність економічного лібералізму, що виявилася в нових умовах та призвела до катастрофічної диспропорції між виробництвом і споживанням, до величезного надвиробництва товарів при недоспоживанні, масовій злиденності багатомільйонних мас народу.

Прихильники економічного лібералізму в особі представників неокласичної школи відходять на задній план, надовго обмежують сферу своєї діяльності абстрактно-теоретичними дослідженнями, які навіть не претендують на яке-небудь співвіднесення до реальної економічної політики. На перший план виходить інший – кейнсіанський – напрямок економічної теорії, центральна ідея якого прямо протилежна фундаментальному принципу лібералів: економічна система позбавлена внутрішньої саморегулюючої сили, не здатна до автоматичного саморегулювання, до автоматичного саморозвитку в умовах повного й ефективного використання ресурсів. І ця нездатність пояснюється дефіцитом сукупного попиту, що органічно властивий ринковій системі. Тому ефективний розвиток економічної системи, раціональне використання ресурсів можливі лише за умови активного державного втручання в господарське життя, активного державного регулювання цього життя. Задача і зміст цього регулювання зводяться до стимулювання сукупного попиту, тобто споживчих, інвестиційних і державних витрат.

Дж.М.Кейнс формулює парадоксальне положення: щоб бути багатшим, суспільство повинне більше витратити, більше споживати, економити коштів, що доцільна на рівні кожного окремого суб’єкта, руйнівна на рівні всього суспільства. “Чим більше ми добросердечні, чим більше маємо наміри керуватися почуттям ощадливості, чим

упертіше дотримуємося ортодоксальних правил у сфері національних фінансів, а також у наших особистих фінансових операціях, тим більше повинні падати наші доходи... Впертість може призвести лише до покарання, а не до винагороди” [6]. Із середини 30-х рр. економічна політика країн Заходу будується на принципах кейнсіанства – має місце активне державне регулювання економічного життя. Завдяки цьому ринкова система була врятована від повного краху, реальність якого довела Велика Депресія.

Але до другої половини 70-х років ХХ ст. положення в економіці істотно змінюється. По-перше, закінчується почата в 1912 р. Г.Фордом епоха масового, конвеєрного виробництва, що порівняно легко піддається централізованому державному регулюванню. По-друге, у зв'язку з ліквідацією в промислово розвинутих західних країнах на цей час масової бідності й злиденності змінився характер масового попиту: він став “вибагливим”, таким, що швидко змінюється; пересічний споживач уже не задовольняється продукцією масового виробництва, вимагає чогось унікального. Як наслідок – на зміну конвеєрному виробництву приходять дрібносерійне, на зміну конвеєру приходять комплексні бригади та дрібні приватні підприємства. І ті й інші працюють на задоволення попиту, що швидко змінюється, тобто керуються імпульсами стихійного ринку.

У цих умовах з другої половини 70-х рр. знову відродився як пануючий напрямок економічної теорії та політики економічний лібералізм, “набув другого дихання” [5]. Це і є пануючий і в даний час неоліберальний напрямок в економічній науці та практиці. Поряд зі всіма іншими цінностями економічного лібералізму відродилася і його центральна ідея “невидимої руки” ринку. Правда, тепер держава розуміється вже не як “нічний вартовий” економіки, а як “футбольний арбітр” на полі, що сам не грає, але стежить за дотриманням “правил гри”, тобто вільної конкуренції господарчих суб'єктів. Крім того, держава регулює один-два макроекономічних параметри, все інше повинен зробити ринок. Розходження між різними школами неолібералізму зводяться значною мірою лише до вибору цих параметрів. Так, школа М.Фрідмена вважає, що держава повинна обмежитися регулюванням обсягу грошової маси, школа економіки пропозиції – зниженням податків на бізнес, зменшенням виплат за безробіттям тощо. Віра в регулюючу роль стихійного ринку, вірність ліберальним принципам і цінностям – центральна ланка і зміст сучасного економічного лібералізму.

Однак інструментарій економічної політики, що розроблений на основі принципів економічного лібералізму в його сучасному варіанті, в жодній країні фактично не виправдав себе. Виключенням з цієї закономірності були рейганоміка в США і тетчеризм в Англії, але й у цих двох

випадках принципи неолібералізму значною мірою коригувалися, видозмінювалися, принципи однієї школи даного напрямку доповнювалися, замінювалися принципами інших шкіл. У даний час успішна економічна політика у всіх країнах, включаючи США, пов'язана фактично з відмовою, відходом від окремих фундаментальних принципів економічного лібералізму і заміною цих принципів положеннями кейнсіанства. Так, вихід з економічного занепаду реалізується у всіх країнах безпосередньо не шляхом послідовної і радикальної лібералізації економічного життя, як пропонує неолібералізм, а шляхом стимулювання сукупного попиту – головного кейнсіанського інструменту. Хоча в сучасній економічній літературі говориться про це вважається майже непристойним.

Прикладом такого відходу від лібералізму може служити економічна політика США останніх десятиріч. Зовсім не дивно, що адміністрація колишнього президента Б.Клінтона зробила вибір на користь “традиційних ліберально-кейнсіанських принципів стабілізаційної політики”, зберегла “колишню соціальну орієнтацію рузвельтійсько-кейнсіанського синтезу” [1]. Незважаючи на те, що звернення до кейнсіанських основ економічної політики було “анонімним”, проведена податкова реформа цілком відповідала букві та духу кейнсіанського вчення. Так, у ході реформи був зменшений податковий тиск для американського середнього класу, це дозволило підвищити рівень їхніх споживчих витрат на протилежну зростання максимальної ставки індивідуальних податків, що зачепило лише обсяги заощаджень найбагатших верств населення. Таким чином був збільшений сукупний попит – згідно з кейнсіанськими рекомендаціями.

Адміністрація президента Дж.Буша-мол., виправдовуючи заяви про “неореїганізм”, здійснює форсування сукупного попиту через збільшення воєнних витрат. Саме цим значною мірою фактично пояснюються акції США в Афганістані та Іраку. Примітно, що нинішній американський президент один час звертався до американців із закликком купувати більше товарів. “Потрібно знову “загнати” американців до крамниць, – закликав він невдовзі після відомих подій вересня 2001 р. – Ось на сьогодні головна задача влади” [10]. Бюджетна макрополітика наступних років “в неоліберальному, реально кейнсіанізованому дусі, вже демонструє відчутний дрейф” у напрямку переосмислення та корекції початково заявленої неоконсервативної моделі. Таким чином, “неоконсервативне... доктринерство сьогодні далеко не таке безумовне, як раніше..., воно вже вбирає ідеї інших інтелектуальних течій” [2].

Кейнсіанська настанова на державне стимулювання сукупного попиту зовсім суперечить принципам економічного лібералізму і мовчазно, немов “контрабандою” вводиться в економічну

політику, що декларує себе як цілком ліберальна. Ці “вкраплення” кейнсіанства в економічну практику лібералізму роблять його недостатньо цільним, непослідовним, зате забезпечують йому життєздатність, подібно до того, як трансплантація чужих органів у старечий організм продовжує його життєздатність.

Серед усіх шкіл сучасного економічного лібералізму особливо виділяється фрайбурзька школа в Німеччині (В.Ойкен, Л.Ерхард та ін.). Ця школа відрізняється не тільки своїми теоретичними перевагами, але і практичною результативністю. Розроблена даною школою теорія соціальної ринкової економіки практично реалізована спочатку в Німеччині, а потім і в інших країнах ЄС. Ця реалізація змінила характер європейського суспільства в порівнянні з періодом “дикого капіталізму”. Нова якість цього суспільства може бути схематично зведена до того, що вперше в історії реалізація принципу економічної ефективності органічно поєднана з реалізацією принципу соціальної справедливості. Конструктивність, практична продуктивність теорії соціальної ринкової економіки забезпечена тим, що в її межах цінності й настанови лібералізму (свобода особистості тощо) доповнені принципом, що був запозичений у соціалістів і комуністів: кожна людина від народження повинна отримати від суспільства мінімум засобів існування, а все понад цей мінімум повинно бути людиною зароблено. Таким чином, і в даному випадку життєздатність економічного лібералізму забезпечується за рахунок запозичень з інших далеких і навіть ворожих йому доктрин.

З початку 90-х років минулого століття в економічній політиці країн з перехідною економікою застосовувалися переважно теоретичні принципи і рекомендації того варіанта неолібералізму, що представлений теорією сучасного монетаризму М.Фрідмена. Він, як відомо, рекомендує зменшення грошової маси до розмірів, при яких гроші, подібно золоту, стають рідким товаром – “повинна існувати певна оптимальна кількість грошей” [11]. Це покликане стимулювати гонку за ними і тим самим вивести економіку на траєкторію стійкого економічного зростання. Цей “стиск” грошової маси часто проводився зі старанністю неофітів, залучених до нової віри. Справа була доведена до бартеризації економіки. Однак українська та російська практика підтвердила досвід застосування рекомендацій М.Фрідмена у більшості країн: монетаристські методи економічної політики ведуть до банкрутства національно значущих підприємств обробної промисловості та форсованого розвитку видобувних галузей, тобто до формування такої структури національної економіки, що характерна для промислово відсталих країн. Такий однобокий розвиток характерний і для сучасної української економіки. Це однобокий розвиток видобувних галузей і занепад обробних і наукоємних та

величезні масштаби бідності, масова убогість. Можна впевнено констатувати, що такий стан економіки – заслуга неоліберальної політики.

Останнім часом все більше країн ставлять задачу прориву за всіма напрямками – і в економіці, і в соціальній сфері. Фактично це означає курс на відхід від радикального лібералізму, що пов’язаний з ідеями М.Фрідмена та їхньою популяризацією послідовниками. Це означає курс на реалізацію теоретичних настанов теорії соціальної ринкової економіки з її органічною єдністю принципів економічної ефективності та соціальної справедливості.

Для реалізації цього курсу має бути передбачений новий зміст союзу політичної влади і великого бізнесу: останній не втручається в політику і виділяє відповідні кошти на забезпечення модернізації економіки і проведення соціальної політики, що спрямована на подолання бідності. Формування подібного курсу (щоправда, із суттєвим національним та політичним забарвленням) можна спостерігати в сучасній Росії.

Щодо українського уряду, то він у 2007 р. має наміри захищати великий бізнес – про це свідчать заходи, які обіцяє вжити Мінекономіки для покращання підприємницького середовища. За словами міністра економіки, пріоритетом для уряду буде прийняття законів, які дозволять підприємцям відчувати себе вільніше, – це закони про акціонерні товариства, національний депозитарій, концесії та державно-приватне партнерство. Таким чином, “заходи стосуються покращання роботи виключно для великих компаній, майже не торкаючись інтересів малого та середнього підприємця” [3].

Примітно, що бажаний союз політики і бізнесу вже існував у “Новому курсі” Ф.Рузвельта в США й у Німеччині в 30-х роках минулого століття. Так, у Німеччині тодішній канцлер зібрав представників великого бізнесу і запропонував їм не втручатися в політику і допомогти країні. У відповідь на це великий бізнес виділив половину своїх доходів на таку допомогу. Як наслідок – життєвий рівень Німеччини був істотно підвищений. Німецькі робітники могли дозволити собі жити в окремих будинках та їздити на власних автомобілях (тоді, до речі, з’явилася марка “Фольксваген” – народний автомобіль).

Курс на підвищення життєвого рівня населення в результаті відповідних зусиль держави, а не всілякої лібералізації економіки й обмеження ролі держави в економіці є одним з яскравих свідчень неспроможності радикального лібералізму досягти об’єктивної мети. Наявні ж історичні приклади можуть слугувати взірцем для наслідування.

Беручи до уваги весь спектр напрямків економічної теорії, можна зробити висновок, що необхідно уникати абсолютного протиставлення різних моделей розвитку. Неодноразово фахівцями різних сфер й доволі переконливо було доведено, що бінарні опозиції (батьки й діти, капіталісти і

пролетарі, кейнсіанці та монетаристи) застаріли. Вони спрощують нашу уяву і не відповідають сьгоднішнім більш динамічним моделям [12]. Очевидно, що сучасна макроекономічна теорія взяла на озброєння обидва підходи, за рахунок чого сформувався напрочуд ефективний механізм регулювання макроекономічних процесів у

короткостроковій (некейнсіанський) та довгостроковій (неокласичний) перспективі. Економічна практика дає можливість переконатися у правоті цього твердження – як у країнах з розвинутою економікою, так і в країнах з колишньою перехідною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волобуев В. После “клинтономики”: бюджетные ориентиры Дж.Буша-мл. // МЭМО. – 2006. – №2. – С. 90.
2. Волобуев В. После “клинтономики”: бюджетные ориентиры Дж.Буша-мл. // МЭМО. – 2006. – №2. – С. 93-94.
3. Высоцкий С. Кабинет министров спешит на помощь // Известия в Украине. – 31.01.2007. – С. 6.
4. Геец В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. – 2006. – № 3. – С. 25.
5. Дарендорф Р. Либерализм. // Экономическая теория / Под ред Дж. Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. (New Palgrave). – М., 2004. – С. 480.
6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М., 1978. – С. 175.
7. Клименко И. Президент Центра экономического развития Александр Пасхавер считает, что “хотя крупный капитал еще не готов играть по универсальным правилам, правительство уже должно инициировать эти перемены” // Компаньон. – 2001. – № 15(219). – С. 20.
8. Кудров В. Рыночная трансформация в странах Центрально-Восточной Европы: к оценке накопленного опыта // Общество и экономика. – 2006. – №5. – С. 122.
9. <http://president.com.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=3371>
10. Осипов Г. Программа Буша взорвана // Известия. – 22.09.2001. – С. 6.
11. Фридмен М. Оптимальное количество денег // Фридмен М. Если бы деньги заговорили... – М., 1998. – С. 44.
12. Эмерсон К. Об одной постсоветской журнальной полемике (Размышления стороннего наблюдателя). // Новый мир. – 2005. – № 11. – С. 239.
13. <http://president.com.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=3371>.